

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПРАВознавство І НАУКА: СПІЛЬНІ РИСИ ТА ВІДМІННОСТІ

Одне з перших і основних питань, без з'ясування якого складно визначити місце філософії права в системі знань та її значення для поглибленого осмислення права, інших правових явищ і процесів, – це питання про стосунки філософії права і правознавства з наукою та їх особливості (спільні риси та відмінності). На перший погляд, сама постановка цього питання може виглядати дивною. Адаже у вітчизняній юридичній літературі віднесення правознавства до категорії наук не викликає сумнівів: будь-який підручник із загальної теорії держави і права та галузевих юридичних дисциплін традиційно починається, як правило, з характеристики відповідної цій дисципліні галузі юридичної науки та її місця в системі інших наук. Юридична наука і правознавство розглядаються як тотожні поняття.

Деяко складнішими є стосунки філософії з наукою. Хоч ще з радянських часів у філософській літературі утвердилася думка про науковість філософії, тобто віднесення філософських знань до наукових, сьогодні такий епістемологічний підхід до інтерпретації епістемологічної природи філософії не виглядає безсумнівним. Її зв'язки з наукою інтерпретують обережніше,¹ що, втім, не перешкоджає розгляду філософії як особливої науки.² Попри те, що в історії філософії XIX–XX ст. неодноразово висловлювалася думка, що філософія – це не наука, що вона починається там, де наука закінчується (Ф. Ніцше, А. Бергсон, М. Хайдеггер, М. Бердяєв та ін.), яка підтримується й деякими сучасними філософами, погляд на філософію як науку за усталеною традицією (здебільшого без будь-якого додаткового обґрунтування) переважає у сучасній вітчизняній філософській літературі. Подібна ситуація має місце також у зарубіжній пострадянській філософії.

За тією ж епістемологічною традицією до категорії наук відносять, як правило, й філософію права. Проте із цього правила також існують винятки. Окремі філософи права вважають, що на відміну від юридичних (правничих) наук, філософія права не може претендувати на статус науки, оскільки наука знеособлена, «вона вивчає світ, з якого

* Микола Іванович Козюбра, доктор юридичних наук, професор кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права, Національний університет «Києво-Могилянська академія». Mykola Kozyubra, Doctor of Legal Sciences, Professor at the Department of General Theory of Law and Public Law, National University of "Kyiv-Mohyla Academy".
email: kozyubra@ukma.edu.ua

¹ Леонід Губерський, Віктор Андрущенко, Андрій Баумейстер та ін., *Філософія*. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-ге вид. (Харків: Фоліо, 2018), 191.

² Там само, 199.

попередньо видалений суб'єкт»,³ чого не можна сказати про філософію права. Її метою «є позиція, певне світоглядне осягнення предмета»,⁴ вона завжди виявляється продуктом особистої творчості.⁵ На цій підставі деякі правознавці роблять висновок, що філософія права – не наука, а ідеологія, що прагне спертися на «основание и обоснование».⁶

Поряд з цими, доволі радикальними, але не позбавленими сенсу, позиціями щодо стосунків філософії права і науки, зокрема юридичної, на що автору цих рядків уже доводилося звертати увагу в попередніх публікаціях, у філософській літературі іноді можна натрапити й на інший, не менш радикальний, але по суті протилежний наведеному, підхід до інтерпретації співвідношення філософії права і правознавства. Згідно з цим підходом правознавство, на відміну від філософії права, є «догматичною дисципліною», яка досліджує позитивне, «чинне» право, право «як воно є». Ця дисципліна за своєю природою «є дескриптивною й орієнтованою на конкретне право конкретної політичної системи».⁷ Тобто все правознавство за такою логікою фактично зводиться до «юридичної догматики», з чого робиться висновок, що філософія права не є юридичною наукою,⁸ а являє собою частину практичної філософії.⁹ Саме вона може претендувати на статус науки.

Така інтерпретація правознавства ґрунтується на класичному позитивістському розумінні права як сукупності загальнообов'язкових норм, які регулюють, упорядковують людську поведінку, відрізняються від інших зобов'язувальних норм своїм примусовим характером, що спирається на авторитет, який визнається суб'єктами права.¹⁰

Тим часом наявність у правознавстві елементів «юридичної догматики», заперечити які справді важко, зовсім не означає зведення його виключно до вивчення, коментування, систематизації і формально-логічного тлумачення норм законів та інших нормативних актів («чинного права», за термінологією авторів вказаної позиції) та «виведення» з них нормозастосовних рішень на основі класичної силлогістичної моделі, компонентами якої є норма, фактичні обставини справи і рішення, що випливає з підведення під норму цих обставин, до чого зводився правозастосовний процес відповідно до юридико-позитивістської концепції, яка фактично була взята на озброєння радянською теорією права.¹¹

В умовах суттєвого ускладнення усіх сфер життєдіяльності сучасної людини, а разом з ним і самих правових явищ і процесів, обмеження правознавства «юридичною дог-

³ Юрий Пермяков, *Лекции по философии права* (Самара, 1996), 7.

⁴ Виктор Малахов, *Философия права* (Москва, 2002), 34.

⁵ Там само.

⁶ Олег Лейст, *Сущность права* (Москва, 2008), 265.

⁷ Леонід Губерський, Віктор Андрущенко, Андрій Баумейстер та ін., *Філософія*, 515.

⁸ Там само.

⁹ Там само, 512.

¹⁰ Там само, 513.

¹¹ *Судебная практика в советской правовой системе* (Москва: Юрид. литература, 1979), 20.

матикою» не тільки принижує роль юристів-практиків, закріплюючи за ними досі поширені уявлення як про формалістів-догматиків, рівень фаховості яких визначається добрим знанням законодавства та вмінням шляхом логіко-дедуктивних операцій «виводити» з нього рішення, а й суттєво збіднює образ сучасної постнекласичної (постмодерної) правничої науки.

Не випадково навіть найбільш авторитетні представники юридичного позитивізму намагаються скорегувати постулати його класичної «догматичної» моделі, зокрема глибше осмислити зв'язки права з моральними цінностями, відповідальністю тощо. Один із найвидатніших позитивістів ХХ ст. Г. Гарт, наприклад, констатує наявність у права і моралі «спільного словника», хоч і виводить за попередньою позитивістською традицією мораль за межі розуміння права. Нестандартні для класичного юридичного позитивізму думки ним висловлені також щодо природних прав людини (фактичне визнання ним природного права кожного бути вільним), співвідношення права і нацистського законодавства та ін.¹²

Згідно з поширеною в наукознавстві думкою, наука у своєму історичному розвитку пройшла три основні етапи. Відповідно до першого з них (ХVI–ХІХ ст.), який дістав назву класичної науки, науковим вважалось лише таке пізнання, яке ґрунтується виключно на раціоналізмі – дзеркально-точному відображенні дійсності, тобто такої, як вона існує сама по собі, без будь-якого впливу на процес пізнання особистісних, індивідуальних якостей і ціннісних установок його суб'єкта та використовуваних ним засобів і методів пізнання. Інакше кажучи, увага зосереджувалась виключно на об'єкті, все, що стосувалося суб'єкта, виводилося за межі наукової раціональності. У такому ж ключі, як позасуб'єктність, об'єктивність інтерпретувалась основна категорія науковості – істина. Вона визначалась як точна копія, «гіпсовий зліпок» предмета наукового дослідження, що випливало з уяви про лінійний рух матерії з його усталеними і об'єктивними закономірними зв'язками.

Указаний підхід до інтерпретації образу науки став наслідком абсолютизації методів природознавства, насамперед математики, і поширювався не тільки на пізнання природних явищ, а й на дослідження людини і суспільства.

Криза природознавства, заснованого на класичному типі раціональності, яка особливо загострилася наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., привела до формування нового типу наукового пізнання, що ґрунтується на ідеї залежності об'єкта пізнання від засобів і способів діяльності його суб'єкта та необхідності їх врахування для отримання істинних знань про об'єкт. У результаті вибудовується інша, відмінна від механістичної, картина світу, в якій перевага віддається динамічним аспектам дійсності перед статичними, визнаються її багатомірність, поліваріантність, активна участь особистості в конструюванні та суб'єкта пізнання – у відображенні дійсності. Звідси провідним принципом пізнання стає плюралізм методів та пошук їх спільних рис і відмінностей

¹² Herbert L. A. Hart, *The Concept of Law* (Oxford: Oxford University Press, 1961); Герберт Л. А. Харт, *Філософія і язык права* (Москва: Канон+, 2017), 116–35, 168–214.

у природничих і соціально-гуманітарних науках. Такі уявлення про науку та відповідний їй тип раціональності охоплюються поняттям «некласична наука».

Нарешті у 70-х роках ХХ ст. починає формуватися постнекласичний (або за іншою термінологією – неонекласичний чи постмодерний) образ (тип) науки. Його творці зіставляють знання не тільки із засобами і способами пізнання, що використовуються його суб'єктом, а й із ціннісними аспектами людської діяльності. Особливий акцент робиться на нерозривних зв'язках між пізнавальною, антропологічною (людиновимірною) та аксіологічною сторонами відображення дійсності, зростаючій ролі світоглядних, етичних питань у розвитку не тільки соціально-гуманітарних, а й природничих наук як на стадії використання досягнутих ними результатів, так і на стадії дослідження. Інакше кажучи, проблема «олюднення» науки набуває характеру першочергової важливості.

Серед найістотніших ознак постмодерної моделі науки виділяють: обґрунтування несуперечливості та можливості поєднання пізнання і цінностей; визнання науки не єдиною, а інколи й не основною, формою знання; намагання усунути протистояння між істиною і цінностями всередині науки, а також між наукою та іншими, позанауковими формами знання; схильність ряду представників постмодерністських уявлень про науку до заміни поняття істини такими поняттями, як «достовірність», «корисність» тощо.

До методологічних новацій постнекласичної науки часто відносять також:

- широке використання ідей і методів синергетики, зокрема висування на перший план таких її понять, як «невизначеність», «випадковість», «нелінійність», «суперечливість», «біфуркація», «флуктуація» тощо, які відображають складність систем, що саморозвиваються;
- руйнування жорсткої дихотомії природничих і соціально-гуманітарних наук, зближення та взаємодію їхніх методів;
- зростання ролі міждисциплінарних комплексних досліджень та ін.

Центральним елементом Всесвіту як складної самоорганізованої системи згідно з постнекласичним образом науки є людина. Відповідно до цього формується погляд на Всесвіт як на людиновимірний об'єкт, унаслідок чого «долається відокремлення об'єкта від суб'єкта, які стають лише відносно автономними компонентами особливої цілісної системи, що розвивається».¹³

Цей короткий екскурс в історію еволюції поглядів на науку дає підстави для декількох важливих для розуміння епістемологічної природи філософії права висновків.

По-перше, «видалити суб'єкта» із сучасної науки, тобто науки в її постнекласичному, постмодерному розумінні, неможливо. Об'єкт і суб'єкт у ній (тим більше у соціально-гуманітарних науках) настільки тісно пов'язані між собою, що відділити їх один від

¹³ Євген Причепій, Анатолій Черній, Леонід Чекаль, *Філософія*. Посібник (Київ: Академвидав, 2003), 332–33; Михайло Кельман, *Юридична наука: проблеми методології* (Тернопіль: Тернограф, 2011), 127; Микола Козюбра, «Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків», *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки Том 1 (2018): 4–5.

одного – завдання фактично нездійсненне. Їх можна розглядати лише як відносно автономні елементи єдиних, цілісних систем, що розвиваються. До таких систем належать як саме право, так і правнича наука і філософія права.

По-друге, з цього випливає, що намагання виокремити філософію права з-поміж інших, у тому числі наукових, знань тільки за критерієм присутності у ній суб'єкта – людини з її індивідуальними якостями – ціннісними орієнтирами, екзистенціональним досвідом, громадянською позицією тощо – безперспективні. Наявність творчого суб'єкта – це те спільне, що споріднює, а не розділяє правничу науку і філософію права.

По-третє, до ознак філософії права, що споріднюють її з правничою наукою, слід віднести також мету філософії права. Як і правнича наука, вона прагне досягти істинних знань про правові явища і процеси. Проте, оскільки пошук таких знань здійснюється нею не стільки за допомогою наукових методів, скільки на основі власних ціннісних уявлень і переконань суб'єкта, положення і висновки філософії права можуть мати істотне значення для встановлення істини лише у разі їх впливу на подальше наукове дослідження. Результати наукових пошуків дослідника – представника галузевих правничих наук можуть суттєво відрізнятися залежно від того, будуть вони ґрунтуватися на позиціях «юридичної догматики», підходах, притаманних ортодоксальному юридичному позитивізму, чи опиратимуться, наприклад, на положення і висновки доктрини природного права.

По-четверте, філософію права об'єднує з правничою наукою також те, що філософсько-правові знання більшою чи меншою мірою засновані на раціонально-логічних доказах, тобто передбачають відповідні логічні аргументи, спроможні переконати у достовірності висунутих філософсько-правових гіпотез, концепцій, теорій. Що не дивно, оскільки філософія права і правнича наука мають дуже тісні історичні зв'язки. Вони тривалий час розвивалися як єдина синкретична система знань, та й нині йдуть пліч-о-пліч, весь час обмінюючись ідеями і доповнюючи одна одну. Їх союз розірвати фактично неможливо.

Водночас набагато вища, порівняно з природничими науками, ступінь «олюдненості» і «суб'єктивації» соціально-гуманітарних наук не може не відбиватися на їх результатах, а отже, не вносити корективів у такі критерії науковості, як об'єктивність, істина, можливість верифікації, тобто перевірки відповідних гіпотез і теоретичних положень практичним досвідом, стабільність отриманих знань тощо. Беззастережне перенесення на соціально-гуманітарні науки критеріїв (стандартів) науковості, сформованих переважно на базі природничих наук, як це часто має місце у вітчизняній юридичній, у тому числі загальнотеоретичній, літературі, методологічно надто вразливе.

Не заперечуючи науковості соціально-гуманітарних знань, представники постнекласичної раціональності (герменевтики, синергетики та деяких інших її напрямів) розглядають критерії науковості дещо по-іншому, з поправкою не тільки на привнесення в раціонально-логічні моделі досліджуваних предметів інтелектуальних властивостей дослідника та його особистісних людських якостей, про що згадувалося вище, а й на особливості ставлення суб'єкта до соціальної дійсності.

У філософії зазвичай виділяють три основні типи такого ставлення – пізнавальний, оцінювальний і практичний.¹⁴

Пізнавальне ставлення полягає у тому, що воно орієнтоване на досягнення знання, що має відповідати дійсності, тобто бути істинним.

Оцінювальне ставлення до соціальної дійсності ґрунтується на її вимірюванні через призму ідеалів і цінностей, які регулюють відносини людей у суспільстві, зокрема таких категорій-антиподів, як добро – зло, справедливе – несправедливе, корисне – шкідливе, прекрасне – потворне тощо.

Практичне ставлення суб'єкта-людини до соціальної дійсності, як випливає із самої його назви, має практичне спрямування – формування певних настанов, принципів, правил, норм, що визначають загальне розуміння людиною світу і оточуючого її соціального середовища та обумовлюють її життєві позиції і лінію поведінки в суспільстві. Хоч таке ставлення людини до соціальної дійсності не позбавлене раціональності, воно суттєво відрізняється від наукового, оскільки ґрунтується не стільки на аналізі фактів та їх узагальненні, скільки на тих же цінностях, власному життєвому досвіді і «здоровому глузді».

Практичне ставлення до соціальної дійсності зближує правознавство не тільки з наукою, а й з поза науковими, ціннісними формами світосприйняття – релігією, мораллю, мистецтвом.

Синтез найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, раціонального і позараціонального (чуттєвого) охоплюється поняттям світогляду. Повністю нейтральних до світогляду, «стерильних», соціально-гуманітарних наук не існує. Тим більше це стосується правознавства. Зведення його до «юридичної догматики» означає нехтування у ньому ідеально-духовного та примітивізацію практичного компоненту, що веде в кінцевому підсумку до крайнього формалізму, за якого перевага віддається формі, а не змісту.

Наглядним прикладом такого формально-догматичного підходу може слугувати поширена в юридичній науці інтерпретація правової норми. Її зазвичай визначають як встановлене або санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки суб'єктів права – громадян, посадових осіб, державних органів і органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, дія якого забезпечується можливістю застосування державного примусу. За всього плюралізму праворозуміння, в сучасному правознавстві фактично відсутні концепції, які заперечують ознаку нормативності права, хоч і інтерпретують її по-різному.

Проте навіть серед тих, хто схильний пов'язувати нормативність із правилами поведінки, встановлених чи санкціонованих державою, не може не виникнути логічне запитання: чи перетворюється автоматично ідеально (з бездоганим дотриманням правил нормотворчої техніки, необхідних реквізитів, структури тощо) сконструйована законодавцем чи іншим нормотворчим органом модель поведінки на норму права?

¹⁴ Див., наприклад: Євген Причепій, Анатолій Чорній, Леонід Чекаль, *Філософія*, 10–2.

З точки зору формально-логічної або юридичної догматики відповідь на це запитання напрошується позитивна. З позицій же світоглядно-філософських вона буде протилежною, тобто негативною.

Для того щоб закріплена у законі чи іншому нормативному акті модель поведінки стала нормою, необхідна її легітимізація, тобто сприйняття суб'єктами права – людьми (або, принаймні, їх більшістю) як правильної, корисної, справедливої та її відтворення в їхній поведінці. Тільки вона є показником дійсності норми. Без такого сприйняття і відтворення в конкретних діях людей «правило поведінки» залишатиметься або мертвнонародженим або ж триматиметься виключно на примусі чи навіть насильстві. Як свідчить історичний досвід, у тому числі вітчизняний, надто довго це тривати не може. Забезпечити обов'язковість такого «правила поведінки» жодний державний примус не здатний. Завищені очікування від посилення примусових заходів (за всієї їх необхідності), які все ще побутують серед громадян, вітчизняних політиків, а іноді й правників, не мають під собою належного підґрунтя, що підтверджується соціологічними дослідженнями.

Інакше кажучи, обов'язковості нормам права надає не стільки держава (тим більше не державний примус), скільки психологічно-ментальна установка адресатів і носіїв норми – людей, їх готовність підкорятися її вимогам. Як зазначає у цьому зв'язку ізраїльський філософ права, професор Оксфордського університету Дж. Раз, обов'язковість будь-якого правила забезпечується передусім вірою в його обов'язковість.¹⁵

Проте навіть якщо така віра в суспільній свідомості існує і суб'єкти права готові не-примусово (добровільно) підкорятися вимогам правової норми, норма закону чи іншого нормативного акта сама по собі – це загальне, абстрактно сформульоване правило, дія якого розрахована на безліч випадків і невизначену кількість адресатів. У цьому полягає як сила норми, оскільки забезпечує її відносно тривалий період життя, так і її слабкість. Норми законів та інших нормативних актів схематизують і знеособлюють правову дійсність, вони неперсоніфіковані і неіндивідуалізовані, тобто не прив'язані до певної особи і конкретної правової ситуації, яка завжди у чомусь неповторна, а часом і унікальна, передбачити яку в суспільному житті з його не тільки закономірними, а й випадковими зв'язками законодавцю чи іншому нормотворчому органу важко, а іноді й просто неможливо.

Не враховувати цього юристу-нормозастосувачу, залишаючись на позиціях «юридичної догматики», означає діяти всупереч таким цінностям, як добро, справедливість, зрештою здоровому глузду, без опори на які право перетворюється на свою протилежність – свавілля. Нормозастосовні рішення за таких умов можуть виявитися за формою «правильними», «законними», а по суті антилюдяними і протиправними. На жаль, у вітчизняній нормозастосовній, зокрема судовій, практиці такі рішення непоодинокі.

Слід зважати також на те, що в масиві національного законодавства поряд із діючими правовими нормами існують «мертвнонароджені норми», «норми», які відстали

¹⁵ Джозеф Раз, «Мысли с помощью права», *Российский ежегодник теории права* 1 (2008): 466.

від сучасного динамічного життя, а іноді й «норми», які за своїм змістом у юридичній літературі небезпідставно називають правопорушуючими або ж протиправними (теза про нетотожність понять «закон» і «право» сьогодні, як правило, не викликає сумнівів у загальній теорії права). Особливо характерні такі «норми права» для держав з тоталітарними режимами. Відшукати критерії відрізнення правових норм від правопорушуючих положень законів та інших нормативних актів виключно на основі застосування традиційних методів «юридичної догматики» чи навіть методів постнекласичної науки, зокрема таких емпіричних методів, як спостереження, експеримент, моделювання тощо, неможливо. Для цього потрібен ширший, світоглядно-філософський погляд на право.

Увага на цих питаннях акцентується для того, щоб ще раз наголосити, що суто пізнавальних підходів для з'ясування складності, багатогранності і багатовимірності права та інших правових явищ недостатньо. Воно можливе лише через інтеграцію пізнавального, оцінювального і практичного ставлення до багатобарвної правової дійсності. Хоч такий інтегративний підхід певною мірою притаманний правничій науці, про що вже згадувалося, співвідношення між пізнавальними і ціннісними, духовно-практичними аспектами освоєння соціальної дійсності, раціонально-логічним і поза-раціональним, чуттєвим у правничій науці і філософії права неоднакове. Як слушно зазначив свого часу на одному з міжнародних форумів тодішній голова Конституційного Суду Австрії Людвіг Адамович, «правничу науку не можна розвивати за математичними законами, і навпаки, з неї не можна зробити чисту оціночну філософію».¹⁶

По-перше, будь-яка наука, правнича у тому числі, має справу насамперед з фактами, їх збиранням, узагальненням, систематизацією, поясненням, пошуком закономірних зв'язків між ними, на основі чого формулює відповідні положення і висновки. Філософія права хоч і не відкидає фактів як таких, проте свої висновки ґрунтує не на фактах. Поняття, на яких базуються філософсько-правові гіпотези, концепції, доктрини, часто не мають фактичних відповідників у реальному житті. В їх основі лежать не факти, а специфічна робота розуму, побудована на самоаналізі, власних роздумах і особливо-му розумінні світу, яке у філософії іменують філософською рефлексією. Розуміння хоч і знаходиться в одній площині з пізнанням, проте не тотожне йому. Воно ґрунтується не тільки, а іноді й не стільки на пізнанні, скільки на ціннісно-емоційному сприйнятті світу права через пошук його ціннісних основ, форм, проявів тощо. Визначальними у такому сприйнятті є такі філософські категорії, як ідеал, цінність, час, простір, а також ближчі вже до права, спільні з релігією і мораллю ідеали і цінності – справедливість, рівність, свобода та ін., які в реальному житті як факти не існують. У їх інтерпретації виражається не пізнавальне, а ціннісне відношення людини до світу правових явищ,

¹⁶ Людвіг Адамович, «Практичні проблеми сучасного конституційного судочинства», *Альманах «Конституційне судочинство в новому тисячолітті»*, робочий переклад німецького фонду міжнародного правового співробітництва (Єреван, 2002), 13, <http://www.concourt.am/armenian/almanakh/almanac2002/13.htm>.

яке багато в чому залежить від її власного їх розуміння, тобто від включення цього зовнішнього для неї до певного часу світу в систему її особистісних смислів, ціннісних координат і власного екзистенціального досвіду. Саме це відрізняє філософське розуміння від наукового пізнання.¹⁷

Чи не найпоказовішою щодо цього є доктрина природного права. Вона базується не на аналізі фактів реальної дійсності, а на роздумах її творців про ідеали і цінності, на яких має ґрунтуватися право. У різних варіантах природно-правових концепцій ці ідеали і цінності звучать по-різному – «всезагальний розум», «дух права», «природа людини», «людська гідність», справедливість, свобода, рівність та ін. Єднає творців і прихильників доктрини природного права те, що вони зміщують акценти у розумінні права з «сущого», «наявного», тобто такого, яким воно функціонує в дійсності («наявне», також інтерпретується різними концепціями права неоднозначно) на «повинне», «належне», тобто на таке, яким воно має бути. І хоч творцям і прихильникам цієї доктрини, очевидно, не можна відмовити у знанні реального стану права (причому не тільки в країні, яку вони представляють), на перший план у доктрині природного права та її різновидах висувається ідеально-смысловое розуміння права. Одне з визначальних положень доктрини про те, що права людини є природними, тобто такими, що належать їй в силу самої людської природи (від народження людиною), та невідчужуваними, тобто такими, що не можуть бути відібрані у неї, скасовані державою чи іншою особою на власний розсуд, – це результат не аналізу фактів, а логічних роздумів. Указане положення не може бути перевірене практикою. Вона може його сприйняти (і, як свідчить історичний досвід, сприймає як надбання доктрини природного права, яке лежить нині в основі досягнень як теорії прав людини, так і юридичної практики всіх демократичних держав), проте підтвердити чи спростувати на основі практичного досвіду або суто наукових методів не може. Інакше кажучи, виміри (аспекти) їх «природності» можуть бути виокремлені лише аналітично.

По-друге, ціннісне ставлення людини до світу, у тому числі до правової дійсності, споріднює філософію права не тільки з релігією і мораллю, а й з мистецтвом – такими видами людської діяльності, як література, архітектура, скульптура, живопис, музика, театр, кіно та ін. Ще на початку XIX ст. німецький філософ А. Шопенгауер підкреслював, що філософія – це не наука, а мистецтво. Деяко пізніше інший німецький філософ Ф. Шеллінг наголошував на тому, що ідеали філософії може втілити лише той, хто не задовольняється понятійним поясненням світу, а володіє його піднесеним відчуттям, тобто художнім хистом. Усі названі види мистецтва об'єднує художньо-образне відтворення дійсності, в якому переважають не раціональні, а чуттєві елементи. Один і той же природний пейзаж, наприклад, може відтворюватися представниками різних художніх напрямів по-різному. Класичні реалісти передадуть його таким, який, на їх погляд, найбільш точно відображає об'єктивну дійсність, тобто в її статичності й незмінності, імпресіоністи – відобразять пейзаж у його рухливості і змінюваності, пере-

¹⁷ Владислав Бачинин і Виктор Сальников, *Философия права. Краткий словарь* (Санкт-Петербург, 2000), 234–5.

даючи свої миттеві враження від нього, представники модернізму, незалежно від варіантів, пропонують своє абстрактне бачення світу, переносячи його на відтворення конкретного природного пейзажу, і т.д. Тобто у художньому образі сам об'єкт відображення і спосіб його бачення митцем (у даному разі живописцем) зливаються.

Подібна ситуація значною мірою має місце також у філософії права.

Право, як відомо, явище універсальне, воно притаманне всім народам, незважаючи на те, що в їх лексиконі не завжди існує саме слово «право». Проте розуміють його по-різному. Прихильники одних його концепцій, зокрема тієї ж доктрини природного права, роблять наголос на духовно-ціннісних його аспектах – ідеалах справедливості, свободи, рівності, представники інших – на раціонально-логічних сторонах права – загальнообов'язкових нормах, встановлених авторитетом, яким, як правило, є держава (юридичний позитивізм), ще інші – на «живому» праві, «праві в дії», тобто такому, яке міститься не тільки і навіть не стільки в законах, а функціонує в реальному житті (концепції соціологічної юриспруденції та реалістичної школи права) і т.д. При цьому аргументам, які наводять представники цих концепцій на користь обстоюваних ними позицій, навряд чи можна зовсім відмовити у переконливості. Принаймні дорікати їхнім прихильникам у неспроможності пояснити складний світ права, тим більше у класово-ідеологічній заангажованості, як це було в радянські часи, безпідставно.

Водночас світоглядні основи, на яких ґрунтуються ці концепції, суттєво відрізняються. Вони не завжди безсумнівні, отже, можуть піддаватися критичному аналізу. Чи можливо оцінити їх на основі критеріїв, притаманних науці: «істинності-хибності», «істини-омани»? Очевидно, доволі проблематично. Якби одні з них були істинними, а інші зовсім хибними (оманливими), популярність «хибних» давно себе вичерпала б і, як і чимало інших концепцій права, обґрунтовуваних суто науковими методами, вони залишилися б в історії.

Проте всі названі концепції (в різних їх варіантах) й сьогодні залишаються доволі впливовими. Непримиренна боротьба між ними, значною мірою обумовлена намаганням перенести на них властивий науці критерій «істинності-хибності» залишилася в минулому. Нині переважають пошуки, якщо не консенсусу (він з огляду на несумісність світоглядних підходів неможливий), то компромісів між ними, а точніше, їх здобутками, підтвердженням чому є популярна нині концепція інтегративної юриспруденції Дж. Холла та Г. Дж. Бермана. На певних компромісах між різними правовими концепціями побудовані також теоретико-правові погляди визначних філософів права сучасності:

– концепція дуальності права Р. Алексі, відповідно до якої право як єдине цілісне явище існує в ідеальному (критичному) вимірі, основу якого складають духовні цінності, притаманні доктрині природного права, і реальному (фактичному) вимірі, який ґрунтується на надбаннях юридичного позитивізму;¹⁸

¹⁸ Robert Alexy, "The Dual Nature of Law," in *IVR 24th World Congress "Global Harmony and Rule of Law"* (September 15–20, 2009. Beijing, China). Papers Plenary Session, 257–74 (Beijing, 2009); Сергей Максимов, "Дуальность права в контексте методологии правопонимания," *Власть и управление на Востоке России* 3 (2011): 163–7.

– процедурна теорія природного права Л. Фуллера, який центр ваги в обґрунтуванні моральності права із зовнішніх щодо права моральних цілей, на досягнення яких має бути спрямована правова система для того, щоб вважатися правовою (позиція, притаманна класичним варіантам доктрини природного права), переносить на вимоги внутрішньої моралі права, серед яких називає, зокрема, певні вимоги законності і юридичної визначеності, в розробці яких чимала заслуга представників юридичного позитивізму;¹⁹

– концепція інтерпретивізму Р. Дворкіна, в якій він намагається поєднати юридичні правила тлумачення юридичних текстів, притаманні позитивізму, з надбаннями феноменології і герменевтики, а також моральними принципами – людської гідності, рівності, свободи тощо, на які спираються у процесі інтерпретації прихильники природного права,²⁰ та ін.

Таким чином, філософсько-правові, як і інші філософські концепції, на відміну від наукових концепцій, оцінюються не за критерієм «істинності-хибності», відповідно до якого одна концепція виключає інші, а за принципом (критерієм) взаємодоповнення одна одної.²¹ Всі вони мають як свої переваги, так і недоліки. Тільки на основі синтезу їх здобутків (причому не лише доктрини природного права і позитивістських теорій, а й інших, що виникли в останні десятиліття) в контексті надбань поступального розвитку людської цивілізації можна отримати більш-менш задовільні уявлення про онтологічну, епістемологічну і аксіологічну природу права та тенденції його розвитку.

Не у всіх названих (та й не названих) філософсько-правових концепціях зв'язки з мистецтвом проявляються однаковою мірою. Найвиразніше вони простежуються у доктрині природного права. Образно-чуттєве в освоєнні нею дійсності нерідко переважає раціональне. Майже не помітні такі зв'язки в концепціях юридичного позитивізму. У них явно домінує раціонально-логічний підхід до інтерпретації права. Більш характерні зв'язки з мистецтвом для соціологічної концепції права та її різновидів, що загалом зрозуміло. Адже на функціональному рівні права, «права в дії» синтез образно-чуттєвого і раціонального проявляється чи не найпомітніше. Не випадково порівняння юристів з «правовими акторами» найчастіше використовується для характеристики особливостей саме нормозастосовчої і нормотлумачної діяльності.

Наведе не свідчить про те, що філософія права, хоч і має спільні риси з мистецтвом, проте не тотожна йому. Ступінь образно-чуттєвого і, відповідно, свободи митця у мистецтві значно вища порівняно з філософією права. Цим пояснюється найширший діапазон напрямів і стилів в інтерпретації мистецтвом навколишньої дійсності. У філософії права ступінь свободи в її інтерпретації, хоч і вищий, ніж у правничій науці (з огляду на те, що вона порівняно з наукою вільніша від фактів), проте нижчий від мистецтва, оскільки образно-чуттєве сприйняття правової дійсності у ній, на відміну від мистецтва, не є визначальним.

¹⁹ Дон Фуллер, *Мораль права* (Москва; Челябінск, 2007), 53, 61–112, 120.

²⁰ Ronald Dworkin, *Law's Empire* (London: Fontana press, 1986), 227–34.

²¹ Євген Причепій, Анатолій Чорній, Леонід Чекаль, *Філософія*, 26.

З викладеного можна зробити висновок, що філософія права посідає проміжне становище між правничою наукою і мистецтвом. Якщо до цього додати тісні зв'язки філософії права з іншими формами (способами) світосприйняття – мораллю і релігією, про що вже згадувалося, то це дає підстави констатувати, що філософія права, незважаючи на її спорідненість з наукою, належить до окремих, відмінних від правничої науки, форм освоєння правової дійсності.

На завершення статті коротко торкнусь ще одного, як на мене, доволі актуального питання: чи існують власне національні правничі наука і філософія права?

Здавалося б, питання риторичне і відповідь на нього очевидна. Наука, якщо вона справжня наука, завжди має транснаціональний характер, тобто виходить за межі національних кордонів. Не може бути національної – німецької, французької, китайської, індуської, японської, української і т.д. – математики, фізики, біології та інших природничих наук. Усі вони мають єдиний, тільки їм притаманний предмет дослідження, здатний пізнати цей предмет специфічний методологічний інструментарій, спільні поняття і категорії, зрештою розвиваються за єдиними і тими ж у своїй основі законами. Інакше кажучи, національними можуть бути не самі природничі науки, а відповідні наукові школи.

Складніша ситуація із соціально-гуманітарними науками. Як зазначалося, вони порівняно з природничими набагато більше «олюднені», «персоніфіковані», «національно орієнтовані», тобто прив'язані до національних особливостей тієї чи іншої країни. На правничу науку, зокрема, суттєвий вплив мають відмінності у нормативному регулюванні у різних країнах, обумовлені їх історичними традиціями, культурою, праворозумінням, джерелами права тощо.

Проте ці відмінності, хоч і відбиваються на змісті відповідних правничих досліджень та їх результатах, не дають підстав для характеристики правничих наук як виключно «національних». Адже вони, всупереч все ще поширеній у пострадянському, у тому числі вітчизняному правознавстві думці, не зводяться до описування та пояснення норм та інститутів чинного національного законодавства і суспільних відносин, що ним регулюються. Як і будь-які науки, правничі науки базуються на єдиному, специфічному для кожної з них предметі, спільності використовуваного методологічного арсеналу та засадничих правових понять, категорій, принципів, аксіом тощо. Вони не залежать або майже не залежать від національних кордонів і особливостей тієї чи іншої країни.

З огляду на це, навряд чи хто із професійних юристів стане називати науку «загальною теорією права» «українською», тим паче «загальною теорією права України». Така назва не тільки не відповідатиме лексичному значенню слова «загальна», а й продемонструватиме однобічність такої «науки», її національну обмеженість чи навіть національний егоїзм, несумісні з глобалізаційними процесами у сфері права, які відбуваються в сучасному світі.

Якщо з транснаціональним характером загальної теорії права правознавці, хоч, очевидно, й не завжди усвідомлено, але погоджуються, то з галузевими правничими наука-

ми ситуація поки що залишається майже незмінною. За усталеною традицією вони переважно продовжують мати назву «Адміністративне право України», «Цивільне право України», «Кримінальне право України» і т.д., обмежуючи їх аналізом національного законодавства і практики його реалізації, фактично ігноруючи фундаментальні доктринальні засади і універсальні правові цінності, на яких галузеві правничі науки ґрунтуються незалежно від країн їхньої «дислокації».

Тим часом, оволодіння базовими, спільними для всіх розвинутих країн, засадами і цінностями галузевих правничих наук дозволило б практикуючим юристам успішніше використовувати їх у своїй професійній діяльності, а студентам – швидше адаптуватися до вивчення галузевих дисциплін під час стажування чи навчання у зарубіжних університетах.

З філософією права, у якій, як зазначалося, переважає світоглядне, передусім духовно-практичне ставлення до правової дійсності, ситуація порівняно з правничою наукою, виглядає ще складнішою.

Філософсько-правові ідеї, навіть ті, які, здавалося б, стали спільним надбанням «цивілізованих націй», завжди занурюються (вкорінюються) у певний соціум, «пропускаються» крізь призму національних традицій, національної правової культури, менталітету і стилю мислення народу тощо, набуваючи тим самим помітного національного забарвлення. Не кажучи вже про те, що чимало філософсько-правових доктрин, що стали основою праворозуміння певних народів, сформовано виключно на специфічному національному ґрунті (наприклад, філософсько-правові концепції конфуціанства, вчення індуїзму, ісламу, іудаїзму та ін.) і мають суттєвий вплив на правові системи цих народів до цього часу.

Наведені міркування дають підстави говорити про існування безлічі національних філософій права – китайської, іудейської, японської, англійської, німецької і т.д. У цьому контексті можна розглядати як відносно самостійний феномен також українську правову філософію, хоч її виокремлення як чогось унікального, неповторного може викликати заперечення. Драматична історія України, дійсно, склалася так, що вона не «подарувала» світу філософів права із світовими іменами, хоч на тривалому історичному шляху розвитку національної філософсько-правової думки також були як свої надбання, так і втрати. Проте це тема окремої розмови.

© М. Козюбра, 2019

Bibliography

- Adamovich, Ludvig. "Praktische Probleme der modernen Verfassungsgerichtsbarkeit." *International Almanac "Constitutional Justice in the New Millennium."* Yerevan, 2002. <http://www.concourt.am/armenian/almanakh/almanac2002/13.htm>.
- Alexy, Robert. "The Dual Nature of Law." *IVR 24th World Congress "Global Harmony and Rule of Law" (September 15–20, 2009, Beijing, China)*. Papers Plenary Session. Beijing, 2009.
- Bachinin, Vladislav, and Viktor Salnikov. *Philosophy of Law. Brief Dictionary*. Saint-Petersburg, 2000 (in Russian).

- Dworkin, Ronald. *Law's Empire*. London: Fontana Press, 1986.
- Fuller, Lon L. *The Morality of Law*. Moscow, Chelyabinsk, 2007 (in Russian).
- Gubersky, Leonid, Viktor Andrushchenko, Andriy Baumeister and others. *Philosophy. The Textbook for University Students*. 2nd edition. Kharkiv: Folio, 2018 (in Ukrainian).
- Hart, Herbert L. A. *Philosophy and the Language of Law*. Moscow: Kanon+, 2017 (in Russian).
- Hart, Herbert L. A. *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 1961.
- Judicial Practice in the Soviet Legal System*. Moscow: Legal literature, 1979 (in Russian).
- Kelman, Michael. *Legal Science: Problems of Methodology*. Ternopil: Ternograph, 2011 (in Ukrainian).
- Koziubra, Mykola. "Jurisprudence, Science, Methodology: the Evolution of Approaches to their Relationship." *NaUKMA Scientific Notes. Law. Vol. 1*. Kyiv: NaUKMA, 2018 (in Ukrainian).
- Leyst, Oleg. *The Essence of Law*. Moscow, 2008 (in Russian).
- Maksymov, Sergey. "The Duality of Law in the Context of Legal Methodologies." *Power and Management in the East of Russia* 3 (2011) (in Russian).
- Malakhov, Victor. *The Philosophy of Law*. Moscow, 2002 (in Russian).
- Permyakov, Yuri. *Lectures on the Philosophy of Law*. Samara, 1996 (in Russian).
- Prychepii, Eugene, Anatoliy Chornii, and Leonid Chekal. *Philosophy. Manual*. Kyiv: Academvydav, 2003 (in Ukrainian).
- Raz, Joseph. "Thoughts with the Help of Law." *Russian Yearbook of Legal Theory* 1 (2008) (in Russian).

Микола Козюбра. Філософія права, правознавство і наука: спільні риси та відмінності

Анотація. У статті простежені складні і неоднозначні відносини філософії права і правознавства з наукою та здійснена спроба розкрити спільні риси і відмінності між ними. У цьому зв'язку піддані критичному аналізу існуючі у філософській і юридичній літературі радикально-протилежні підходи до інтерпретації цього питання: як ті, що заперечують спорідненість науки і філософії права, зводячи її до ідеології, так і ті, згідно з якими філософія права розглядається як наука, принципово відмінна від правознавства, яке ототожнюється виключно з «юридичною догматикою».

На основі проведеного аналізу робиться висновок, що філософія права є особливою, відмінною від науки формою освоєння правової дійсності.

Ключові слова: філософія права; правознавство; наука; мистецтво; суб'єкт; об'єкт; істинність; хибність; спільне; відмінне.

Николай Козюбра. Философия права, правоведение и наука: общие черты и различия

Аннотация. В статье прослежены сложные и неоднозначные отношения философии права и правоведения с наукой, осуществлена попытка раскрыть общие черты и отличия между ними. В этой связи подвергнуты критическому анализу существующие в философской и юридической литературе радикально-противоположные подходы к интерпретации этого вопроса: как отрицающие общее между наукой и философией права, сводящие ее к идеологии, так и взгляды, в соответствии с которыми философия права рассматривается как наука, принципиально отличная от правоведения, отождествляемого исключительно «юридической догматикой».

На основе проведенного анализа делается вывод о том, что философия права является специфической, отличной от науки формой освоения правовой действительности.

Ключевые слова: философия права; правоведение; наука; искусство; субъект; объект; истинность; ошибочность; общее; отличное.

Mykola Kozziubra. Philosophy of Law, Jurisprudence and Science: Common Features and Differences

Abstract. The article provides an overview of complex and ambiguous relations of the philosophy of law and legal scholarship with science, as well as tries to cover their similarities and differences. Consequently, the article provides critical analysis of contemporary radically opposite approaches to the interpretation of this issue present in philosophical and legal academic literature. The article criticizes both the approaches denying the alliance between the science and philosophy of law thus reducing it to ideology only, as well as those viewing philosophy of law an academic discipline principally different from legal scholarship attributing the latter to “legal dogmatics” only. Contemporary postmodern (postnonclassical) ideas about science (scholarship) focusing on inseparable links between cognitive, anthropological (applying human as the unit of measurement) and axiological sides of the reflection of reality do not provide grounds for sharp differentiation between the object of the study and its subject, which is the basis for the abovementioned approaches.

In fact, they are relatively autonomous elements of whole, integrated developing systems including law generally, as well as legal scholarship and the philosophy of law.

The abovementioned arguments provide basis for the article to differentiate common features of the philosophy of law with modern legal scholarship (those being the existence of creative subject, common goal, application of rational and logical evidence in objectivation of philosophical and legal hypotheses, concepts, theories etc.), as well as difference between them (e.g. instability of its relation to practice, frequent absence of actual real life corresponding features, special cognitive activities built on self-analysis, ideas and special world perception (philosophical reflection), tight connection to art in addition to science etc.).

These ideas get proof from the short analysis of science and art correlation specifics pointed out in major modern philosophical and legal concepts (doctrines of natural law, legal positivism, sociological jurisprudence and their variations). The article stipulates that they have to be judged not by application of scientific criteria of “true-false” but by application of their interdependence concept.

Finally, the author stipulates that unlike legal scholarship being more international than national, the ideas of legal philosophy (including those accepted widely by different nations) are viewed through the prism of national traditions, national legal culture, mentality and cognitive ability of the nation, thus accepting solid national features, providing also grounds for differentiation of the philosophy of law from legal scholarship thus making it a special method of world perception being distinct from science.

Keywords: philosophy of law; legal scholarship; science; art; subject; object; verity; falseness; similar; different.

Одержано / Received 20.10.2019